

- ³ Там само.
⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.83. – Спр.131. – Арк.27 - 28.
⁵ Там само.
⁶ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.911. – Арк.7-9 .
⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1.– Оп.30. – Спр.1417. – Арк.29-30.
⁸ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.83. – Спр.131. – Арк.33-34.
⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1.– Оп.30. – Спр.1418. – Арк.97-98.
¹⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1.– Оп.30. – Спр.1417. – Арк.124,131.
¹¹ ЦДАГОУ. – Ф.1.– Оп.30. – Спр.1243. – Арк.65-68.
¹² ЦДАГОУ. – Ф.7. – Оп.6. – Спр.2330. – Арк.49.
¹³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.83. – Спр.131. – Арк.45.
¹⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.1418. – Арк.86-87.
¹⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.1418. – Арк.88, 89.
¹⁶ ЦДАГОУ. – Ф.7. – Оп.6. – Спр.2330. – Арк.23в.
¹⁷ ЦДАГОУ. – Ф.7. – Оп.6. – Спр.2330. – Арк.3-5зв.
¹⁸ ЦДАГОУ. – Ф.7. – Оп.6. – Спр.2330. – Арк.26.
¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.83. – Спр.131. – Арк.35.
²⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.83. – Спр.131. – Арк.91.
²¹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.1418. – Арк.66.

УДК 321.01(477)

© Сергій Адамович (Івано-Франківськ)

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ У ПРОГРАМОВИХ ЗАСАДАХ І ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ В 1988-1990 рр.

У статті проаналізовано програмові засади Української Гельсінської спілки як предтечі Української республіканської партії в контексті проблеми державного устрою і місцевого самоврядування. Автор обґрунтовує, що осердям політичної програми і діяльності організації було єднання країни та розбудова Української державності на демократичних засадах.

Ключові слова: демократія, соборність, Україна, державність, автономія, незалежність, унітарний статус, федерація.

Адамович С.

Проблема государственного устройства Украины в программных принципах и деятельности Украинского Хельсинского союза в 1988-1990 гг.

В статье проанализированы программные принципы Украинского Хельсинского союза как предшественника Украинской республиканской партии в контексте проблемы государственного и местного самоуправления. Автор обосновывает, что сердцевинной политической программы и деятельности организации было объединение страны и развитие Украинской государственности на демократических принципах.

Ключевые слова: демократия, соборность, Украина, государственность, автономия, независимость, унитарный статус, федерация.

Adamovych S.

Ukraine's state organization in the program basis and activities of the Ukrainian Helsinki Union in 1988-1990

The article analyses the program grounds of the Ukrainian Helsinki Union as the Ukrainian Republican Party's forerunner in terms of the state system and local self-government. The author claims that the heart of the political program and activities of the organization was the country's unity and Ukraine's state system development on the democratic basis.

Key words: democracy, sobornist (unity), Ukraine, state, autonomy, independence, unitarian status, federation.

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. на ґрунті демократизації та гласності в Україні виникла ціла низка неформальних об'єднань, які зробили вагомий внесок у процес національного відродження. Участь у роботі культурно-історичних та екологічних об'єднань, у першу чергу Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка, історико-просвітницького товариства “Меморіал” та екологічного громадського об'єднання “Зелений світ”, стала для багатьох першим кроком для активної громадської діяльності, для усвідомлення себе не жителем, а громадянином України. Ці неформальні організації створили масову соціальну базу та широке підґрунтя для виникнення потужного національно-демократичного руху – Народного руху України.

Інша, відносно нечисельна, частина неформальних об'єднань була більш радикальною і надавала перевагу політичній діяльності. Ці самодіяльні утворення мали на меті пробудити в народі національну гідність, апробувати межі дозволених владою дій, організувати масові протестні акції проти пануючого режиму. Чільне місце серед політичних неформалів належало Українській Гельсінській спілці (УГС), яка намагалась виконати роль мозкового центру та лідера народної опозиції¹. Саме на основі симбіозу цих політичних і громадських утворень розпочалося формування українських політич-

них партій. Але, як згадує відомий угесівець Л.Лук'яненко, УГС “відіграла активну роль у створенні всіх цих організацій та їхній діяльності”².

Значну увагу утворенню й діяльності українських політичних партій в умовах здобуття Україною незалежності приділено в працях О.Бойка³, В.Литвина⁴, А.Камінського⁵. Спроби комплексного дослідження становлення українських політичних партій у період формування незалежної Української держави започатковано в наукових публікаціях А.Білоуса⁶, О.Гараня⁷, О.Майбороди⁸, Я.Малика⁹. Роль ідеї соборності України в ідеології та діяльності окремих новітніх українських партій знайшла відображення в працях В.Боровика¹⁰, В.Ейсмонта¹¹, О.Шановської¹². Державний устрій України в політико-історичному аспекті аналізується в працях С.Телешуна¹³ і Б.Гдичинського¹⁴.

Однак на сучасному етапі наукових досліджень маловивченою є генеза поглядів українських дисидентів під час перебудовчих процесів кінця 80-х рр. XX ст. на адміністративно-територіальну організацію України. З огляду на це одним із завдань цієї статті є проаналізувати ставлення УГС до проблеми державного устрою та розвитку місцевого самоврядування в Україні.

Зауважимо, що в умовах невизначеності щодо подальшого перебування України в складі СРСР більшість політичних структур, які утворювалися в кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст., уникали відповіді на питання про майбутній державний устрій або пропонували ввести самоврядування для різних територіальних рівнів.

Як відзначав А.Камінський, “відбувався постійно живий, динамічний суспільний процес, в якому народжувалися щоразу нові формації, які збільшували кількість неформальних організацій, попри те, що в цьому ж процесі деякі з них за цей час виникали і зникали із громадської сцени”¹⁵.

Найшвидше організаційна робота зі створення політичної партії розгорнулася в середовищі УГС. Уже влітку 1987 р. після звільнення з ув'язнень колишні активісти Української Гельсінської групи В.Чорновіл, М.Горинь, Б.Горинь, Я.Лесів, В.Січко, П.Січко та інші відновили свою діяльність¹⁶. Це була організація, як згадує Л.Лук'яненко, що займала одразу і патріотичні, і націоналістичні позиції, бо основне її ядро пройшло гартування у в'язницях і концтаборах¹⁷.

Створення УГС було проголошене 7 липня 1988 р. на 50-тисячному мітингу у Львові. Організація постала як федеративне об'єднання самоврядних правозахисних груп в областях, районах, містах України та за її межами¹⁸. 7 липня 1988 р. було також оприлюднено “Декларацію принципів” УГС, яка, за задумами авторів, мала об'єднати правозахисні і націонал-демократичні групи й стати основою для “нової політичної партії”¹⁹. У ній вимагалось негайного конституційного визнання статусу української мови як державної, гідного суверенної держави представництва України на міжнародній арені, опіки українського уряду над українцями в союзних республіках та країнах Східної Європи. При цьому підкреслювалося, що “в межах Союзу тільки повне забезпечення культурно-національних потреб українців (Берестейщини, Воронежчини, Кубані, придністровських районів Молдавської РСР) зніме з порядку денного болюче питання перегляду кордонів за етнічним принципом”²⁰. Водночас зазначалося, що УГС виступає за “найширші права національних меншостей на Україні (росіян, євреїв, поляків, білорусів та ін.), а у випадках суцільного замешкання (угорці, греки, гагаузи, румуни, болгари, росіяни та ін.) ще й на створення національно-територіальних адміністративних одиниць у селах, селищах, районах”. УГС виступала за негайне відновлення в складі УРСР Кримської АРСР, а також організоване повернення репресованого за часів сталінського режиму населення автономної республіки²¹.

Спілка з метою боротьби проти багатолітньої політики русифікації виступала за введення певних обмежень на в'їзд для постійного проживання в республіці й отримання громадянства, а також засуджувала зміну етнічного складу республік за допомогою зустрічних переміщень кадрів, централізованого планування промислового виробництва без врахування місцевих трудових ресурсів²².

У зв'язку з намаганнями офіційної преси, радіо та телебачення показати УГС і весь дисидентський рух як “розпалювачів національної ворожнечі” Виконавчий комітет УГС 28 липня 1988 р. видав звернення до неукраїнського населення України. У ньому було сказано: “...ми відстоюємо забезпечення економічних, соціальних, культурних і політичних прав як українського народу, так і національних меншостей в Україні... за культурно-національну автономію (на асоціації, школи, театри, музеї, церкву і т.д.), а у випадку суцільного замешкання... ще й на створення національно-територіальних одиниць у селах, селищах, районах. Ми стоїмо за легальне відновлення в складі Української РСР Кримської РСР з організованим поверненням репресованого Сталіним населення автономної республіки на місце колишнього проживання”²³.

У липні 1989 р. Виконавчий комітет УГС засудив негативне ставлення до кримських татар і закликав “громадян Кримської Татарії, особливо українців, не протидіяти, а навпаки, всіляко сприяти досягненню справедливих домагань кримських татар...”. На початку звернення до українського насе-

лення Криму мовилося про те, що “УГС уже не раз наголошувала, що супроти Татарського Криму вона стоїть на засадах вересневої (1918 р.) угоди між Кримським урядом і урядом Української держави. Згідно з цією угодою, Крим входив до складу України на правах конфедераційної вільної держави із власною кримськотатарською адміністрацією, військом, поліцією, мовою, освітою, маючи постійного представника при Раді Міністрів України. Але, якщо кримські татари бажають жити окремо, то УГС визнає за ними право на цілковиту незалежність...”²⁴.

Члени УГС одразу ж розгорнули співпрацю з кримськотатарськими організаціями і координували з ними свої дії. Так, спільно з кримськими татарами були сплановані акції на 10 грудня 1988 р., що присвячувалися 40-річчю прийняття ООН “Загальної декларації прав людини”²⁵.

З УГС солідаризувався ще ряд організацій – “Міжнаціональний комітет захисту політичних ув’язнених”, Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції, Комітет захисту Української католицької церкви (м.Львів); Український культурологічний клуб, Український демократичний союз (м.Київ) та ін.²⁶.

5 серпня 1989 р. у Львові відбулася розмова між першим секретарем міськкому гвпартії В.Волковим і представниками УГС В.Чорноволом, М.Горинем і Б.Горинем. Обидві сторони знайшли спільну мову в питаннях республіканського госпрозрахунку, усунення міжнаціональних конфліктів, потреби зняття напруження між громадськістю і владою. Одночасно В.Чорновіл висловив ідею про своєрідний федеративний устрій Радянської України, яка б складалася з регіональних формувань, приміром: Поділля, Волинь, Таврія, Полісся, Галичина, Буковина – за прикладом штатів у США чи земель у ФРН. Така господарська й адміністративна структура, на його думку, сприяла б розвитку продуктивних сил і відповідала б також етнічним і психологічним особливостям різних регіонів України²⁷.

Натомість уже в квітні 1990 р. з’їзд Української Гельсінської спілки ухвалив рішення про перетворення її в Українську республіканську партію (УРП). Вона засудила комуністичну ідеологію, висловила за націоналізацію власності КПРС в Україні. Головною своєю метою УРП проголосила створення Української незалежної соборної держави²⁸.

На момент установчого з’їзду партія мала 28 філій, 19 осередків, загальна кількість членів УГС сягнула 2300. Не було філій тільки у трьох областях – Кіровоградській, Херсонській та Черкаській. До УГС, крім українців, входили росіяни, євреї, білоруси, угорці²⁹. Після довгих зволікань УРП першою в Україні в листопаді 1990 р. була зареєстрована як політична партія³⁰.

У документах, прийнятих установчим з’їздом УРП, підкреслювалося, що “свій організаційний родовід вона починає з “Української громадянської групи сприяння Гельсінських угод” (1976-1988) і “Української Гельсінської спілки” (1988-1990)”³¹.

У прийнятій програмі УРП чітко висловилися за створення Української незалежної соборної держави як невідмінної умови політичного, економічного й культурного відродження, консолідації та самопоступу народу України, піднесення його добробуту, утвердження демократичного ладу і розвитку громадянського суспільства, виведення з міжнародної ізоляції на гідне місце серед вільних народів світу³². У національному питанні програма УРП передбачала “рівність перед законом усіх громадян України незалежно від походження та національності”, державні гарантії на національно-культурну автономію усіх національних громад, право кримських татар на повернення в організованому порядку до Криму і на політичну автономію в складі України³³.

Лідер Української республіканської партії Л.Лук’яненко виступав противником федеративного устрою України і двомовності в окремих районах. Він вважав, що в результаті “нашої нещасної долі, потрапили під чотири окупації... Це приводило до роз’єднання великої української нації. Сьогодні нам потрібен період національної консолідації”. Що стосується росіян, євреїв, білорусів та інших національностей, то їм політик надавав право на культурно-національну автономію³⁴.

Отже, діячі УГС у своїх поглядах на державний устрій України надавали право на національно-культурну автономію усім національним меншинам країни і відстоювали ідею відновлення Кримськотатарської автономії. Як прихильники ідеї соборності, угеесівці опікувалися долею українців, що опинилися поза межами адміністративних кордонів Української РСР. Одночасно, керуючись романтичними уявленнями про державотворення, націонал-демократи в 1988-1989 рр. визнавали за кримськими татарами право на державну незалежність.

Розбіжності в середовищі УГС у виборі унітарного чи федеративного устрою країни зникли з формуванням на базі угеесівських структур Української республіканської партії на чолі з переконаним унітаристом Л.Лук’яненком. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні ролі українських політичних партій у процесі єднання країни і формування політичної нації через комплексний аналіз їх програмових засад і діяльності.

- ¹ Бойко О. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови / О. Бойко // Людина і політика. – 2001. – №1. – С.55.
- ² Лук'яненко Л. Сама влада штовхає народ до непокори / Л. Лук'яненко // Репортер. – Івано-Франківськ, 2011. – 18 серпня. – С.8.
- ³ Бойко О.Д. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія / О. Бойко. – К.: ППІЕНД, 2002. – 306 с.
- ⁴ Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
- ⁵ Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А. Камінський. – Мюнхен: Вид-во М.Баб'юка, 1990. – 623 с.
- ⁶ Білоус А.О. Політичні об'єднання України / А.О. Білоус. – К.: Україна, 1993. – 108 с.
- ⁷ Гарань О.В. Убити дракона (3 історії Руху та нових партій України) / О.В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
- ⁸ Майборода О.М. Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності / О.М. Майборода // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1993. – С.146-163.
- ⁹ Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – ХХ ст.) / [Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. та ін.] : За заг. ред. Малик Я.Й. Навч. посібник. – Львів: Світ, 2001. – 296 с.
- ¹⁰ Боровик В.А. Пора перемагати / В.А. Боровик. – Харків: Фоліо, 2006. – 382 с.
- ¹¹ Ейсмонт В. Українська республіканська партія 1990-1994. Дати, події, факти / В. Ейсмонт. – К.: Укр. республіканська партія, 1994. – 40 с.
- ¹² Шановська О.А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989-1996 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.А. Шановська. – Одеса, 2003. – 20 с.
- ¹³ Телешун С. Державний устрій України: проблеми політики, теорії і практики / С. Телешун. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 344 с.
- ¹⁴ Гдичинський Б.П. Державний устрій України: політико-історичний аспект / Б.П. Гдичинський. – Чернівці: Рута, 2007. – 167 с.
- ¹⁵ Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А.Камінський. – Мюнхен: Вид-во М.Баб'юка, 1990. – С.482.
- ¹⁶ Там само. – С.315.
- ¹⁷ Лук'яненко Л. Вказ. праця. – С.8.
- ¹⁸ Українська гельсінська спілка (УГС) // <http://www.khpg.org/archive/index.php?id=1162804910>. Сайт відвідано 28.08.11 р.
- ¹⁹ Інформаційне повідомлення КДБ УРСР Першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про локалізацію антисуспільної діяльності націоналістичних елементів // Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ), Ф.16 (Таємне діловодство ВЧК-КДБ), Оп. 14 (1990 р.), Спр.8, арк.131.
- ²⁰ УХС. Декларація принципів // ГДА СБУ, Ф.16 (Таємне діловодство ВЧК-КДБ), оп. 14 (1990 р.), Спр.8, Арк.137.
- ²¹ Гарань О.В. Вказ. праця. – С.14.
- ²² УХС. Декларація принципів // ГДА СБУ, Ф.16 (Таємне діловодство ВЧК-КДБ), оп. 14 (1990 р.), Спр.8, Арк.136.
- ²³ Камінський А. Назв. праця. – С.352.
- ²⁴ Там само. – С.357.
- ²⁵ Доповідна КДБ УРСР Першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому щодо зриву акцій присвячених 40-річчю прийняття Декларації ООН про права людини // ГДА СБУ, ф.16 (Таємне діловодство ВЧК-КДБ), оп. 14 (1990 р.), спр.6, арк.155.
- ²⁶ Довідка КДБ УРСР “Про самодіяльні угруповання негативного спрямування” // ГДА СБУ, Ф.16 (Таємне діловодство ВЧК-КДБ), оп. 14 (1990 р.), Спр.8, Арк.176-183; Інформаційне повідомлення Першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про процеси серед учасників так званого “Українського культурологічного клубу” // ГДА СБУ, Ф.16 (Таємне діловодство ВЧК-КДБ), оп. 14 (1990 р.), Спр.5, Арк.178-180.
- ²⁷ Камінський А. Назв. праця. – С.361.
- ²⁸ Гдичинський Б.П. Державний устрій України: політико-історичний аспект / Б.П. Гдичинський. – Чернівці: Рута, 2007.– С.56.
- ²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.271, оп.1, спр.3, арк.10.
- ³⁰ Ейсмонт В. Українська республіканська партія 1990-1994. Дати, події, факти / В. Ейсмонт. – К.: Укр. республіканська партія, 1994. – С.6.
- ³¹ Гарань О.В. Назв. праця. – С.96.
- ³² Бойко О.Д. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія / О.Д. Бойко. – К.: ППІЕНД, 2002. – С.175.
- ³³ ЦДАГО України, ф.271, оп.1, спр.4, арк.3.
- ³⁴ Лук'яненко Л. Не злоба, а любов рухає мною вперед / Л. Лук'яненко // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 12 листопада. – С.1.